

אברהם קלבן

היהודים באסיה התיכונה

המחבר, עולה מברית-המועצות, הוא יליד רובנה שבפולין. במלחמת-העולם השנייה הגיע כפליט לפרגנה שבאוזבקיסטאן, עבד בבית-חרושת ולמד במכון הפדאגוגי בעיר זו, בוגר הפאקולטה להיסטוריה, הורה בבית-ספר תיכון. מ-1944 ועד 1946 שירת בצבא האדום והשתתף בכיבוש גרמניה. הקים משפחה בטאשקנט, המשיך בלימודיו ועבד באוניברסיטה ובמכון הפדאגוגי. עלה ארצה ב-1973. מחקריו מוקדשים לתולדות החינוך של עמי אסיה התיכונה ותולדות קהילות ישראל באותו איזור, אליו הגיעו יהודים רבים במלחמת-העולם השנייה.

בשנות ה-30 של המאה ה-19 ניגשה רוסיה במרץ להגשים את חלום הצארים בדבר השגת הגמוניה על אזורי אסיה התיכונה — תורפסטאן. מדיניות זו התנגשה עם האינטרסים של אנגליה, שגם היא רצתה להבטיח לעצמה השפעה קובעת באיזור זה. על-מנת להשיג את מבוקשם, עשו השלטונות הרוסיים מאמצים ליצור קשרים ושיתוף אינטרסים עם בני העמים והשבטים השונים שאיכלסו את תורפסטאן. כיוון שהיהודים נימנו עם תושבי האיזור נקטו הרוסים צעדים שונים על-מנת לרכוש אותם כבעלי-ברית. הקו האנטי-יהודי, שהיוות קו מנחה ביחסם של שלטונות הצארים כלפי היהודים ברוסיה עצמה, הוחלף ביחס סובלני יותר וליבראלי יותר. באיזור, ובעיקר בבוכארה, כמעט ולא היו נוצרים. היהודים, לכן, היוו גורם שניתן היה להפכו לאוהד ומסייע להגברת ההשפעה הרוסית. העובדה, שהיהודים תחת השלטון המוסלמי היו נטולי זכויות, הגבירה את הסיכויים שהם ישתפו פעולה עם השלטון הצארי. ברוסיה עצמה, באותו זמן, היתה בתוקפה החוקה של ניקולאי הראשון משנת 1835, אשר אסרה על היהודים להתגורר בערים הגדולות וכן ברצועה של כ-55 ק"מ מגבולות המדינה. השלטון הרוסי הירשה לסוחרים היהודים — נתיני בוכארה — לבקר בערים הגדולות וכן באזורים המקורבים לגבולות רוסיה. קיים מיסמך המעיד על כך שכבר בשנת 1803 ערכו סוחרים יהודים מבוכארה ביקור בערי רוסיה וזה לרגלי עסקיהם המסחריים. הם שהו בעיר המבצר אורנבורג וכן בניז'ני-נובגורוד שעל הנהר וולגה. בשנים 1833, 1842, 1844 הורשו הסוחרים היהודים — יחד עם אלה הלא-יהודים — תושבי תורפסטאן להשתתף בירידים שנערכו בניז'ני-נובגורוד ואירביט. בחוקה הרוסית של שנת 1833 הודגש שהגבלת הזכויות של היהודים אזרחי רוסיה אינה חלה על בני דתם, הסוחרים מאסיה, שלהם מותר לבקר בעריה הגדולות של רוסיה עצמה. השלטונות הצבאיים של רוסיה הצארית, גילו עניין מיוחד בביצוע מדיניות של רצון טוב כלפי היהודים מאסיה אשר נועדו, כאמור

לעיל, לשמש משענת לשלטון הצארי. היהודים אורחי בוכארה, שאפילו העשירים שביניהם היו משוללי זכויות במקום מגוריהם, קיוו שהשלטונות הרוסיים יגנו עליהם וירחיבו את זכויותיהם. האמירים — השליטים בתורפסטאן — ופקידיהם עשו כמיטב יכולתם על-מנת לגייס כסף יהודי, באמצעות מסים רגילים ומסים החלים רק על היהודים (מס הגולגולת). גם הטלת קנסות וקבלת שוחד שירתו את אותה המטרה עצמה. בתי-המשפט, שהיו בידי כוהני דת האיסלאם, לא עמדו לימין היהודים בהגנה על זכויותיהם. למעשה, היו היהודים נתונים לחסדיהם של האמירים, אשר איפשרו להם לקיים את אורח חייהם הדתי.

רוב היהודים בבוכארה נימנו עם המעמד הבינוני ומצבם הכלכלי היה טוב למדי בהשוואה למצבם החומרי של הלא-יהודים. אך הסוחרים ובעלי-העסקים היהודים היו מופלים לרעה בקרב מעמד הסוציאלי. רק האמירים השליטים הם שאיפשרו ליהודים לעסוק בעסקיהם. אלה כללו גם קשרי מסחר עם חוץ-לארץ: הודו, פרס, אפגאניסטאן וסין. במאה ה-19 פתחו שלטונותיה של רוסיה אפשרויות חדשות ליהודי אסיה. בשנת 1834 הודיע המפקד הצבאי במחוז טובולסק שבסיביריה, בדו"ח ששלח לשר המלחמה הרוסי הגנרל-הגראף מרינשטיין, על מצבם הטוב של הסוחרים היהודים בבוכארה ועל יחסם האוהד כלפי השלטונות הרוסיים:

בבוכארה חיות בערך 5000 משפחות יהודיות וחלק נכבד באיזור זה מקימים יחסי מסחר עם רוסיה. ליהודים גם קשרי מסחר עם הודו והם מבקרים בארץ זו, מפליגים באוניות ומבקרים בנמליה. הם גם מגיעים לאנגליה, צרפת וגרמניה. שלטונות המדינות הללו מקבלים מהם ידיעות על המצב בבוכארה.

הגנרל הרוסי מתאונן על אשר השלטונות הרוסיים אינם מנצלים את שירותם של היהודים האלה. הוא גם מדווח שכלל הסוחרים, ולא רק היהודים, סובלים מיחסו הרע של השליט המקומי. הוא מדגיש שהעשירים מעוניינים לחיות תחת חסותה של רוסיה וכן יש להם עניין רב בבניית מסילת-ברזל בעזרת השלטון הצארי. היהודים המקומיים מקווים שהם יזכו לזכויות אשר יאפשרו להם לפתח את המסחר ואת התעשיה באיזור. הדו"ח מסתיים בהדגשה, שהמדיניות הרוסית עשויה להתקל בהתנגדותה של אנגליה.

בשנת 1842 פנה המושל הצבאי של העיר אורנבורג ברוסיה הנמצאת על הגבול עם תורפסטאן, בבקשה לשר המשפטים הרוסי, לאפשר לסוחרים היהודים בבוכארה, בדומה לסוחרים המוסלמים, לבקר באזורי הגבול על-מנת לעסוק בעיסוקיהם. הממשלה הרוסית קיבלה את ההמלצה הזאת ובאותה שנה השתתפו סוחרים יהודים מבוכארה ביריד בניז'ני-נובגורוד וב-1844 ביריד באירביט וקורן.

בשנת 1865 כבש הצבא הרוסי את העיר טאשקנט וב-1868 את סאמארקאנד. כך נוסף לרוסיה איזור חדש ובירתו טאשקנט. מדינת קוקאנד חוסלה ומדינות בוכארה וחיווה היו תלויות ברוסיה. השליטים במדינות אלו היו, למעשה, משועבדים לרוסיה. עם הכיבוש השתפר מצבם של היהודים. בידי הממונה הרוסי היו סמכויות נרחבות בכל התחומים — הכלכלי, החברתי והפוליטי — דבר אשר רק פעל לטובת היהודים. בספטמבר שנת 1865 ביטל המושל הרוסי, הגנרל צ'רנוב, את כל ההגבלות הקיימות

היהודים באסיה התיכונה

כלפי היהודים וההודים שחיו באיזור תורכסטאן תחת השלטון המוסלמי. (לפי הארכיון של אוזבקיסטאן)

היהודים הפכו לגורם פוליטי לא מבוטל במדיניותה של רוסיה הצארית בתורכסטאן. אחדים מהם גם זכו לאותות הצטיינות מהשלטונות הרוסיים על הסיוע שלהם — ואחד מהם, משה כלנתארוב, אף קיבל ממושל תורכסטאן אות הצטיינות גבוה בשל עזרתו בכיבוש סאמארקאנד. אחרי הכיבוש עזבו אלפי יהודים את מקומות מגוריהם והשתקעו בתורכסטאן הרוסית — טאשקנט, קוקאנד, סאמארקאנד, פרנגה, אנדיג'אן. השלטון הרוסי היה מעוניין בשיתוף-הפעולה של כלל היהודים. היו בין אלה האחרונים גם אנוסים, שהשלטון המוסלמי בבוכארה הכריח אותם להתאסלם, והם נקראו בפי כל „צ'אלה“, דהיינו — „מוסלמים חדשים“, שאינם חייבים במסים המיוחדים. היו לא מעט הלשנות נגד אנשי הצ'אלה, כאילו הם מחללים את כבודה של דת האיסלאם. המתאסלמים מקרב היהודים, לאמיתו של דבר, חיו חיים כפולים — באשר בלבם נשארו נאמנים ליהדותם. חלק נכבד מהם נקלטו בערי תורכסטאן וחזרו ליהדותם. בשלב זה הגיעו לאיזור זה גם יהודים אשכנזים; ברובם היו ממשפחותיהם של החיילים היהודים ששירתו בצבא הצאר, וכן בעלי-מלאכה, רופאים ובעלי מקצועות חופשיים. היתה זו תופעה מיוחדת במינה בסוף המאה הקודמת, שעה שרוב-רובם של היהודים שהיגרו מרוסיה פנו אל מעבר לימים ואוקיאנוסים, באו יהודים אלה למזרחה של האימפריה הצארית. הגורמים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים — וכן תחושת הבטחון — הם אשר משכו את הבאים מתחום-המושב ברוסיה לאזורים אלה.

בשנת 1866 פנה המושל הרוסי של תורכסטאן לממשלה הרוסית והציע לאפשר לסוחרים היהודים ילידי המקום לקבל את הנתינות הרוסית. החוק חייב את היהודים להירשם לפי השתייכותם לשתי קאטגוריות: (1) יהודים מרוסיה שהתיישבו בתורכסטאן ברשות השלטונות; (2) יהודי אסיה התיכונה. אלה האחרונים התחלקו ליהודים מקומיים ויהודים ממדינות אחרות. כיהודים מקומיים נחשבו, לפי החוק משנת 1886, אלה שנולדו וחיו באיזור תורכסטאן הרוסי מזה זמן רב מאוד (בלשון החוק: מימים שלא ניתן להיזכר בהם). כיהודים ממדינות אחרות נחשבו היהודים אשר נולדו בבוכארה, פרס ואפגאניסטאן. משנים אלו החלו להופיע בחוקים המונחים יהודים מקומיים, יהודי בוכארה ויהודים רוסיים (לראשונה בשנת 1886).

בשנת 1889 התפרסמה הוראה שקבעה שיהודים מקומיים נחשבים היהודים שהוכיחו שהם או אבותיהם ישבו ישיבת קבע באיזור לפני הכיבוש הרוסי ושנעשו לנתיני רוסיה. בעלי היכולת מקרב היהודים המקומיים, בדומה לאלה של בני העמים האחרים ילידי האיזור, נהנו בתורכסטאן מכל הזכויות. מותר היה להם לרכוש נכסי דלא נידי, לייצר ולמכור יין ושיכר וכד'. כל זה נאסר על היהודים האשכנזים. רבים מהיהודים המקומיים צברו הון והיוו גורם חשוב בהתפתחות הכלכלית של תורכסטאן. נזכיר את התעשיינים רפאל פותילחוב, נריה ועדיאיוב, יוסף דוידוב, אדורחמאנוב, ברוכוב ונוסף עליהם היו עוד רבים אחרים.

היהודים הרוסיים בתורכסטאן נימנו גם עם החלוצים לפיתוחה של ההשכלה והרפואה. הרופאים שווארצמן, מאגנטשטיין, משה סלונים, אברמוביץ, מירושניק,

זדלר ואחרים, היו בין הרופאים הראשונים שהגיעו לאיזור ופעלו בו כרופאים. המורים יעקב רבינוביץ ואלעזר נחיימן, שהיו בעלי השכלה אוניברסיטאית, היו בין הראשונים שעסקו בהוראה. בהפצת התרבות עסקו העתונאים הירש צווילינג, אברהם קירשנר והמדפיסים שמואל גרייבסקי, דב קגן, לוין ואחרים.

אך לא לעולם חוסן. משהתבסס השלטון הרוסי באיזור, הוא החל להודקק למדיניותו המסורתית כלפי היהודים. ההגבלה של זכויות היהודים החלה בתורכסטאן ב-1887. חוק מיוחד הגביל את זכויותיהם של יהודי בוכארה אשר התיישבו בתורכסטאן הרוסית אחרי כיבושה ואסר עליהם לרכוש נכסים. בשנת 1900 הוחלט שעל היהודים שלא יכלו להוכיח שהם חיו באיזור לפני הכיבוש — לעזוב את מקומות מגוריהם. ניתנו להם 5 שנים לביצוע ההוראה. לאחר השתדלויות מרובות דחו השלטונות את תאריך הגירוש. בשנת 1907 יצאה משלחת בראשותו של הרב תאג'ר לעיר הבירה פטרבורג, על-מנת להשיג את ביטול הגזירה. הם הצליחו לדחות את הגירוש, אך ב-1910 החל גירוש היהודים הבוכאריים מטאשקנט. הורשה להם לגור רק בערי הגבול אש, קאטטא-קורגאן ופטר-אלכסנדרובסק. לאחר השתדלויות נוספות הוסיפו לרשימה גם את סאמארקאנד, קוקאנד ומרגלאן. לפי צו גורשו מטאשקנט 23 משפחות, מרביתן עניות. בעלי האמצעים ידעו למצוא להם פתרון וקיבלו את הנתונות הרוסיות. מאות משפחות גורשו מערים אחרות (סקובלובה, אנדג'אן) ומאות משפחות נשארו ללא קורת גג וללא אמצעי קיום. לאלה שהותר לחזור לבוכארה הורשה לגור רק בקרמינה, כאטירצ'י וקארא-דאריה ועיר הבירה נסגרה בפניהם.

השלטונות החלו לדרוש ביתר תוקף מהיהודים בטאשקנט ובסקובלובה תעודות לידה, תעודות נישואין, מיסמכים על רכישת נכסים והוכחות שהם ניהלו עסקים באותן ערים לפני הכיבוש. כיוון שהשלטונות המוסלמיים לא היו רושמים את הלידות והנישואין של היהודים ותעודות המעידות על רכישת נכסים היו מועטות — הרי מצבם של היהודים נעשה קשה ביותר. גם אם הציגו היהודים את המיסמכים הנדרשים, לא הסכימו הרוסים להכיר בהם כילידי המקום. המצב עוד הוחמר כאשר השלטון היה בידי הגנרלים סמסונוב וקורופוטקין. בשל הפעילות של היהודים בתחום הכלכלה, ההשכלה והתרבות — טען סמסונוב ש"האיזור נמצא על סף השתלטות היהודים, וחובה היא להגן על האוזבקים, התדג'יקים והרוסים מפני היהודים". סמסונוב לא ראה אפילו צורך להשיב, ב-1912, לפניית אותם יהודים שביקשו להוכיח שהם תושבי תורכסטאן, יהודים מקומיים ואין להם שום קשר עם בוכארה. הרוסים אכן חזרו גם כאן למדיניות המסורתית וראו בעין רעה את גידולה של האוכלוסיה היהודית בתורכסטאן, ובמיוחד בעריה הגדולות.

לפי המפקד של 1887 היו בטאשקנט 130,304 תושבים ומהם 104,618 אוזבקים, 1386 טאטארים, 1112 קירגיזים, 78 תדג'יקים, 618 יהודים ילידי אסיה התיכונה, 460 יהודים אשכנזים, 6419 רוסים אורחים, 14,776 רוסים אנשי צבא, 837 אפגאנים ויהודים. לפי המפקד של 1897 גדלה האוכלוסיה הכללית ל-154,232 — כשבמקום הראשון הנוצרים, בשני — המוסלמים ואילו היהודים מנו 1719 נפש. לפי המפקד של 1897 היו בתורכסטאן הרוסית 10,613 יהודים.

היהודים באסיה התיכונה

לשווא ניסו היהודים לבטל את רוע הגזירות של סמסונוב על-ידי פניות ומשלחת לפטרבורג. זו האחרונה ניסתה לשווא להתקבל אצל הצאר, אשר העביר את הטיפול בעניינם לשר המלחמה ב. סוכאמאלין. זה האחרון הודיע שהצאר מרשה להם להישאר בטאשקנט ובסאמארקאנד עד שיועברו הוראות חדשות לשלטונות בתורכסטאן. גם מצבם של היהודים העשירים שונה עתה לרעה. בשעתם הם נוצלו להגברת ההשפעה הרוסית, לפיתוחם של הכלכלה והמסחר תוך שירות לכלכלה הרוסית. הם גם מימנו את החקלאות של האזובקים והתדג'יקים בפיתוחה של תוצרת צמר-הגפן. המחזור של הסוחרים היהודים הגיע בראשית המאה הנוכחית ל-4 מיליון רובל לשנה. כשהרוסים והארמנים יכלו לתפוס את מקומם של היהודים — הם עשו הכל כדי לנשל את היהודים, וכמובן בסיועם של השלטונות.

מלחמת-העולם הראשונה החמירה עוד יותר את מצבם של היהודים בתורכסטאן. עם הכשלונות הצבאיים הפכו היהודים שעיר לעזאזל. הגנרל קורופוטקין שלח הוראות סודיות ש"יש לעשות הכל כדי להציל את רוסיה. בערים ובשכונות צריכים לגור אך ורק רוסים". במכתב מ-1 בינואר 1917 הוא כתב למושל סאמארקאנד "לא לתת ליהודים להשתלט על ערי תורכסטאן". ניתנה פקודה להפקיע את הבתים שרכשו היהודים בשכונות הרוסיות. גם האנוסים (ה"צ'אלה") סבלו מרדיפות. רק ליהודים שהתנצרו הובטחו זכויות שוות לאלו של הרוסים.

רק מהפכת פברואר 1917 ולאחריה זו של אוקטובר 1917 הביאו אתן תקופה חדשה בחיי היהודים.

מקורות: האנציקלופדיה היהודית-רוסית שהופיעה בפטרבורג; נסים תג'ר, תולדות יהודי בוכרה בבוכרה וביראן (תשל"א); מ. אשל (אצ'ילדי), גלריה דמויות של ראשי יהדות בוכרה; נדלנייה כרוניקה ווסבוכיה (רוסית), שנים 1885, 1888; אוזבקסקייה סובטסקייה אנציקלופדיה (רוסית), טאשקנט 1972; ב. צרפונוב, זולטייה פאוטינה (רוסית), טאשקנט 1963; הארכיון של איזור סאמארקאנד (רוסית), שנת 1914; מדריד לחוקה הרוסית בשאלת היהודים (רוסית), שנת 1914; הארכיון הממלכתי הצבאי-היסטורי (רוסית), מוסקבה.

- **Moshe Unna**, of Kibbutz Sde Eliahu and a former member of the Knesseth (Nat.-Rel. Party), and **Jehuda Bauer**, of the Institute for Contemporary Jewry at the Hebrew University, J-m, continue their dialogue about the various questions raised by **Alexander Donat** in his rarticle, "A Voice From the Ashes", published in No. 21 of **Yalkut Moreshet**.

Research

- **J. R. von Biberstein**, a young historian, known in German-Speaking countries for his book, **Die Verschwörung** ("The Conspiracy"), shows in a detailed research how, over two centuries, the Antisemitic ideology was developed, which tried to prove the existence of a Jewish-Masonic conspiracy to seize world power.
- **Menachem Shelach**, of Mishmar Ha'emek, deals with the Vatican's attitude to Zionism during World War 2 and with the policy resorted to in consequence when regarded to rescue Jewish children through Aliyah.
- **Moshe Tsizik**, of Kibbutz Eilon, continues his research, partly published in **Yalkut Moreshet**, 24. This time he deals with discussions held within Hashomer Hatza'ir at Warsaw, under Nazi rule on the attitude to adopt towards the U.S.S.R.
- **Menachem Kaufman**, of the Institute for Contemporary Jewry at the Hebrew University, brings another chapter of his exhaustive research, parts of which were already printed here. This time he deals with the attitude of Non-Zionists in the U.S. during the weeks preceding the declaration of the State of Israel.
- **Abraham Kolben**, an immigrant from Russia, traces the policies of Tsarist Russia towards Jews in Central Asia from 1830es to hte revolution.

Books

- **Dina Porat**, of Tel-Aviv University, surveys the book by Halina Ashkenazi-Engelhard, **I Wanted to Live**.